

Cecora, James

Badania poziomu życia na wsi

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Socjologia Wychowania 11 (269), 165-180

1994

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

James Cecora

BADANIA POZIOMU ŻYCIA NA WSI

WPROWADZENIE

Celem tego opracowania jest przedstawienie aparatu pojęciowego i niektórych wyników studiów empirycznych nad sposobem życia mieszkańców środowisk wiejskich Republiki Federalnej Niemiec, realizowanych w Federalnym Centrum Badań Rolniczych w Brunzshwiku. W ramach tego artykułu nie będziemy w stanie pokazać stanu i tendencji rozwojowych socjologii wsi w Niemczech i innych krajach zachodnich, ale w celu umiejscowienia prezentowanych uwag w szerszym kontekście nieodzowne wydaje się być przedstawienie podstawowych obszarów badawczych tej dyscypliny.

Problemy obszarów wiejskich tradycyjnie przypisywano dychotomii miasto—wieś, a w jej obrębie zjawiska miejskie uważano za bardziej dynamiczne. W rezultacie postęp o charakterze urbanizacyjnym przez wiele lat pozostawał zasadniczym przedmiotem zainteresowania socjologii, co rzutowało na metodologię, rozwijającą się głównie w obrębie socjologii miasta. Wraz z szybko postępującym wprowadzaniem statystyki gospodarczej do wielu sektorów życia publicznego i prywatnego, pierwszoplanowa rola w badaniach nad środowiskami rustykalnymi przypadła ekonomii. Dychotomię miasto—wieś opisywano z zasady przez pryzmat różnic statystycznych między aglomeracjami miejskimi a pozostałymi (wiejskimi). Zakładano przy tym, że unowocześnienie wiejskiego (czytaj: zacofanego) stylu życia będzie możliwe dopiero po eliminacji owych różnicowań, wskazując jednocześnie na anachronizm i nawet zużycie dychotomii miasto—wieś oraz konieczność urbanizacji wsi. Istnieje wiele dowodów na to, że polityka wynikająca z takich przesłanek okazała się pod wieloma względami efektywna, a mimo to jedne problemy zostały zastąpione innymi, szczególnie na tych obszarach wiejskich, które w zasadzie całkowicie wyrwały się spod wpływu tradycji. Proces urbanizacji — któremu towarzyszyło różnicowane przemieszczanie się do miast, owo-

cujący powstaniem mieszaniny kultur wiejsko-miejskich na peryferiach wielkich aglomeracji — dostarczył nowych impulsów, szczególnie sozoekologicznie zorientowanej socjologii wsi. Jej badania nad społecznymi pozytywami i negatywami zmian strukturalnych na obszarach rustykalnych nawiązują często do metody indywidualnych przypadków.

Z uwagi na fakt, że możliwość zatrudnienia przynoszącego godziwy dochód jest czynnikiem rozstrzygającym o rozwoju wsi i miasta, a także o decyzjach migracyjnych, zasygnalizujemy, iż w RFN tylko 5% ludności czynnej zawodowo znajduje zajęcie w rolnictwie i że wskaźnik ten obniża się, mimo niemożności wchłonięcia byłych farmerów przez pozarolniczy rynek pracy. Zważywszy, że udział zatrudnionych w rolnictwie w Polsce sięga 25—30% siły roboczej, wydaje się zupełnie oczywiste, iż poprawa jego efektywności produkcyjnej i systemu dystrybucji powoduje dramatyczne zaburzenia socjoekonomiczne, które społeczeństwa zachodnie mają już za sobą. Chociaż znacznie różnią się mechanizmy regulacji, problemy ludzi pozostają zasadniczo takie same. Stąd zainteresowanie badaniami porównawczymi, sytuacją na Wschodzie i Zachodzie.

Nasze podejście, przynajmniej na razie, umożliwi ocenę życia na wsi koncentrując się na określeniu warunków wyjściowych takiej waloryzacji, niezbędnej do porównawczego opisu egzystencji na różnych obszarach rustykalnych. Terminu „ocena” nie odnosimy do „różnicowania” między obszarem wiejskim i niewiejskim, dysparytetu sugerującego istnienie deficytu, który należy wyeliminować. Próbujemy raczej znaleźć i opisać ilościowe „różnice” w egzystencji i traktować je w sposób neutralny. Inną typową cechą takiego podejścia do empirii jest abstrahowanie od ocen poziomu ekonomicznego kraju lub regionu na rzecz „gospodarstwa domowego”, kategorii mikroekonomicznej, traktowanej jako socjoekonomiczny zbiór podmiotów gospodarczych korzystających ze wspólnych zasobów. Nie ograniczamy się przy tym do badania przypadków indywidualnych, próbując analizować gospodarstwa domowe rozproszone geograficznie, celem minimalizacji wpływów mogących rzutować na uzyskiwane wyniki, a będących efektem różnicowań regionalnych. Ponieważ z różnych powodów nie mogliśmy korzystać z materiałów zastanych, musieliśmy prowadzić badania własne.

Z trzech przeprowadzonych pomiarów empirycznych przedstawimy rezultaty dwóch pierwszych, a informację o ostatnim ograniczymy do prezentacji koncepcji i zastosowanej metody.

Analizując „wiejski sposób życia” w każdym z trzech badań skupiliśmy się na źródłach utrzymania gospodarstw domowych, rozumianych jako suma działań domowników mających na celu zaspokojenie ich potrzeb materialnych i niematerialnych, wynikających z uznawanego systemu wartości. Zastosowanie terminu „źródła utrzymania” prywatnego gospodarstwa domowego powoduje pewne komplikacje, wynikające, po pierwsze, z trudności z określeniem poziomu i elementów składowych konsumpcji wszystkich człon-

ków rodziny oraz, po drugie, z trudności z oszacowaniem indywidualnych wkładów wejściowych w możliwości konsumpcyjne gospodarstwa domowego jako całości. Indykator źródeł utrzymania, wyłoniony w trakcie badań, obrazował „konsumpcję realną”, tzn. ogólne spożycie „dóbr rzeczywistych” w danym gospodarstwie domowym. Z tab. 1 wynika, że „dobra rzeczywiste” mogą być natury materialnej i niematerialnej, ale zawsze można im nadać jednostkową wartość konsumpcyjną w ramach ekonomii nietowarowej.

Tabela 1. Klasyfikacja dóbr

Dobra ekonomiczne	Dobra rzeczywiste (wartości jednostkowe)		Dobra nominalne (wartości ogólne)
	materiałne dobra rzeczywiste	niemateriałne dobra rzeczywiste	wyłącznie niemateriałne dobra rzeczywiste
Dobra pierwotne	artykuły — nieruchomości — dobra ruchome	dobra wykonane — praca — usługi potencjał ekonomiczny kapitał ludzki (umiejętności)	pieniądze
Dobra wtórne		uprawnienia do dóbr rzeczywistych (prawa legalne) — prawa do rzeczywistych dóbr materialnych — prawa do rzeczywistych dóbr niematerialnych	prawa do pierwotnych dóbr nominalnych — kredyty — akcje

Źródło: Autorskie tłumaczenie z E. Kosiol, *Die Unternehmung als wirtschaftliches Aktionszentrum*, Reinbek 1966, s. 112.

Dobra rzeczywiste konsumowane w obrębie gospodarstwa domowego mają rozmaite pochodzenie. Mogą one istnieć w formie:

— wyrobów i usług zakupionych na rynku („formalnym” lub „nieformalnym”);

— dóbr kolektywnych, tzn. przekazywanych z instytucji takich jak państwo, kościoły, fundacje i inne stowarzyszenia;

— dóbr w naturze od pracodawców czy od wartości przypisanych prywatnie wykorzystywanym dobrom kapitałowym z własnego przedsiębiorstwa lub innej własności;

— darów od osób trzecich, łącznie z pomocą sąsiedzka;

— wartości użytkowej przypisywanej prywatnej własności rodziny (np. własnego mieszkania);

— dóbr wytworzonych przez członków gospodarstwa domowego dla własnych celów konsumpcyjnych, łącznie z produktami wyhodowanymi w ogrodzie oraz samodzielnie wykonanymi dobrami i usługami;

— dóbr uzyskiwanych bezpłatnie ze środowiska naturalnego na prywatny użytek gospodarstwa domowego (np. wód gruntowych, jagód, innych owoców, grzybów, orzechów i ziół...).

Wszystkim tym dobrom można przypisać określoną wartość jednostkową, składającą się na „rzeczywistą konsumpcję” gospodarstwa domowego. Często można je wykorzystać wymiennie jako alternatywne środki utrzymania.

W celu uzyskania możliwie wysokiego stopnia homogeniczności funkcji użytkowych gospodarstwa domowego, umożliwiającego wypreparowanie wpływu warunków środowiskowych i statusu zawodowego na sposób pozyskiwania środków utrzymania rodziny, nasze analizy ograniczono do rodzin czteroosobowych o średnim dochodzie.

Życie na wsi ma wiele aspektów. W pierwszym z naszych badań interesowaliśmy się wpływem struktur przestrzennych typowych dla środowisk wiejskich na sposób pozyskiwania środków utrzymania w gospodarstwach domowych ludzi zatrudnionych poza rolnictwem. Badanie drugie (pilotażowe) dotyczyło sposobów pozyskiwania środków na utrzymanie rodziny w obrębie zawodów tradycyjnie rolniczych, czyli przez pracę w gospodarstwie rolnym i porównanie z sytuacją w wiejskich gospodarstwach dwuzawodowych. Badanie trzecie, obejmujące również sytuację w rodzinach rolniczych i dwuzawodowych, przeprowadziliśmy na szerszej bazie statystycznej, a jego rezultaty porównujemy nie tylko z gospodarstwami domowymi pracowników spoza rolnictwa, ale także ludzi posiadających własne przedsiębiorstwa rodzinne.

WPLYW MIEJSCA ZAMIESZKANIA NA POZIOM I STRUKTURĘ KONSUMPCJI REALNEJ

Tabela 2 pokazuje przeciętne wydatki gospodarstw domowych, zlokalizowanych w rejonach rustykalnych i nierustykalnych, na konsumpcję prywatną. Ich porównanie wykazuje, że wiejskie gospodarstwa domowe, w stosunku do gospodarstw w regionach zurbanizowanych, cechuje średni poziom wydatków. Wydają one:

- tylko nieznacznie mniej na jedzenie, napoje i tytoń;
- wyraźnie więcej na ubranie i buty;
- nieco mniej na czynsze mieszkaniowe, chociaż sporo więcej na eksploatację, ubezpieczenie itp., gdy mieszkanie jest własnością rodziny;
- wyraźnie więcej na elektryczność, gaz i opał;
- wyraźnie więcej na wyposażenie i urządzenie domu (w tym mniej na umeblowanie i sprzęty gospodarstwa domowego, a dużo więcej na tapety, farbę i materiały budowlane);
- wyraźnie mniej na transport i komunikację, głównie z powodu wyższego średniego poziomu wydatków na pojazdy mechaniczne, ubezpieczenia samochodowe i usługi transportowe w gospodarstwach domowych

Tabela 2. Średnie miesięczne wydatki na konsumpcję w czteroosobowym pracowniczym gospodarstwie domowym o średnim poziomie dochodów (rezultaty z kwietnia i maja 1982 r. w markach zachodnioniemieckich DM)

Kategoria dóbr	Badane gospodarstwa domowe na wsi	Oficjalne statystyki dla miejscowości nie wiejskich
	N = 204	N = 345
Żywność, napoje, tytoń	622,11	626,97
Odzież i obuwie	263,02	237,81
Elektryczność, gaz, opał	196,82	159,41
Potrzeby gospodarstwa domowego	304,35	259,82
Transport i komunikacja	361,77	395,17
w tym:		
— pojazd i akcesoria	111,59	160,15
— paliwo	125,54	97,44
— naprawy, obsługa	49,71	29,69
— ubezpieczenia pojazdów	16,60	30,20
— usługi transportowe	10,47	28,96
— poczta, telegram i telefon	47,31	48,72
Higiena osobista	45,95	65,32
Oświata i wypoczynek	315,28	376,71
Artykuły osobiste	22,65	23,11
Razem wydatki na konsumpcję (bez mieszkania)	2131,40	2144,31
Mieszkanie	895,12*)	535,59*)
w tym		
— czynsz	348,62	353,25
— czynsz mieszkań zajmowanych przez właścicieli	645,60	533,23
— wynajem garaży	35,96	19,21
— koszty eksploatacji i finansowania posesji i mieszkania	288,16	102,40
Ogółem koszty konsumpcji (z mieszkaniem)	3026,57	2679,91

*) średnia ważona

Źródło: Badania przeprowadzone przez Institut für Strukturforshung der Bundesforschungsanstalt für Landwirtschaft i dane Wirtschaftsrechnungen des Statistischen Bundes amtes.

zlokalizowanych na obszarach zurbanizowanych (wiejskie gospodarstwa domowe wydają jednak więcej na paliwo i naprawy pojazdów mechanicznych).

- wyraźnie mniej na środki higieny;
- wyraźnie mniej na oświatę i wypoczynek.

Nieznacznie tylko niższy wskaźnik przeciętnych wydatków wiejskich gospodarstw domowych poważnie wzrasta, gdy weźmiemy pod uwagę koszty wynajmu-dzierżawy i utrzymania użytkowanych posesji.

Przeprowadzając badania, obejmujące możliwie najszersze spektrum składników tzw. konsumpcji realnej, próbowano sprawdzić, czy wyższy, przeciętny poziom wydatków (kosztów utrzymania) w środowiskach rustykalnych — jeśli taki istniał — może być kompensowany większą konsumpcją pozarynkową (samozaopatrzenie, samoobsługa, usługi, ewentualna pomoc osób trzecich itp.). Interesowano się także zależnościami między niższym poziomem wydatków gospodarstw domowych i nieformalnymi formami aktywności ekonomicznej domowników. Wskutek ograniczonego budżetu nie można było objąć badaniem ich udziału w tzw. spożyciu zbiorowym czy skali wykorzystywania bezpłatnych dóbr przyrody i nieodpłatnych usług komunikacyjnych. Bazowanie na danych odnoszących się jedynie do badanych gospodarstw domowych wykluczyło możliwość przeprowadzenia analiz porównawczych, a uzyskane wyniki potwierdzają relatywnie duże znaczenie dóbr pozarynkowych w rzeczywistej konsumpcji rodzin zamieszkujących wieś (patrz tab. 3).

Badanie konsumpcji pozarynkowej jest szczególnie trudne, ponieważ pociąga za sobą konieczność wyceny jej elementów składowych w pieniądzu, jako jedynej jednostce miary umożliwiającej sensowne porównywanie wielkiej liczby zróżnicowanych dóbr i usług. Rodzi ono także konieczność reklasyfikacji pewnych pozycji w kategoriach wydatków w obrębie budżetu rodziny, takich jak wartość wynajmu czy wartość produkcji ogrodniczej, ponieważ konsumpcją finalną sterują także mechanizmy pozarynkowe.

Prowadzone analizy umożliwiają rozróżnienie „dóbr substytutów rynku” i „usług domowych”. Do substytutów rynku zaliczamy artykuły, które w zasadzie można kupić, ale mimo to uzyskiwane w wyniku własnej działalności gospodarczej domowników (korzystających, ewentualnie, z nieodpłatnej pomocy lub darów sąsiadów, przyjaciół) lub pochodzące z miejsca pracy albo z własnego gospodarstwa rolnego. Oprócz dóbr substytutów rynku, umożliwiających redukcję wydatków, istnieją także usługi nabywane na rynku, po cenie rynkowej, z pewnych względów psychospołecznych (wymóg bliższych kontaktów interpersonalnych pomiędzy usługodawcą a usługobiorcą) oraz finansowych, świadczone jednak przez członków gospodarstwa domowego i określanych mianem „usług domowych”. Korzystając z danych kwestionariuszowych określających ich zakres i profesjonalizm wyliczyliśmy (zainteresowanych szczegółami odsyłamy do cytowanej literatury) nakłady czasu pracy wydatkowanego na ich realizację.

Z uzyskanych danych wynika, że przeciętna, miesięczna „konsumpcja rzeczywista” jednego gospodarstwa domowego osiąga wartość 7334 DM. Oznacza to, że konsumpcja pozarynkowa stanowi ok. 69% jego „konsumpcji rzeczywistej”.

Dysponując szczegółowymi danymi ankietowymi obrazującymi sytuację gospodarstw domowych uczestniczących w badaniu — ich „poziom życia”, wyposażenie w materialne dobra użytkowe, zalety i wady lokalizacji danego gospodarstwa domowego, a także specyfikę jego zachowań rynkowych i środowiskowych — możemy stwierdzić, że w porównaniu z gospodarstwami

Tabela 3. Rzeczywista konsumpcja czteroosobowego gospodarstwa domowego w małych miejscowościach na obszarach wiejskich
(miesięczne średnie z kwietnia i maja 1982 r. bez dóbr wspólnych, zasobów naturalnych i niepłatnych usług komunalnych)

Kategoria konsumpcji	Konsumpcja rzeczywista								
	konsumpcja rynkowa Wydatki	nierynkowe źródła dochodów						ogółem	
		dobra — substytuty rynku			prace domowe	razem	udział w konsumpcji rzeczywistej		
		wyroby usługi własne (bez prac domow.)	świadczenia w naturze	prezenty					
DM	DM	DM	DM	DM (h/miesiąc)	DM	%	DM	%	
Wyżywienie	613,4	31,8	3,0	7,9	1686,5 (121)	1729,2	74	2342,6	32
Ubranie i obuwie	263,0	28,9	2,4	6,5	902,7 (67,7)	940,5	78	1203,5	16
Mieszkanie	136,7	523,9	6,5	17,8	634,4 (45,4)	1182,6	90	1319,3	18
Elektryczność, gaz, opał	196,8	0,0	0,0	0,0	1,7 (0,1)	1,7	1	198,5	2,5
Potrzeby gospodarstwa domowego	304,4	178,4	4,4	5,9	34,9 (2,5)	223,6	42	528,0	7
Transport i komunikacja	361,5	9,3	9,7	1,8	56,3 (4,0)	77,1	18	438,6	6
Higiena osobista	46,0	0,0	0,0	1,0	392,4 (28,1)	393,4	90	439,4	6
Oświata i wypoczynek	315,3	4,8	4,3	13,9	501,9 (36,0)	524,9	62	840,2	12
Przedmioty osobiste	22,7	0,0	0,0	0,4	0,8 (0,1)	1,2	5	23,9	5
Razem	2259,8	777,1	30,3	55,2	4211,5 (302)	5074,2	69	7334,0	100

Źródło: badania własne

domowymi z miejscowości pozawiejskich ich warunki życia charakteryzowały się:

- dużym i ciągle rosnącym znaczeniem faktu posiadania własnego domu lub mieszkania;
- wyższym wskaźnikiem zamieszkujących własne domy jedno- lub dwurodzinne;
- dużo większą, średnią powierzchnią mieszkania zajmowanego przez rodzinę;
- znaczenie wyższym wskaźnikiem posiadania garażu i wyposażenia mieszkania.

Stwierdzono również, że wiejskie gospodarstwa domowe, w porównaniu z gospodarstwami pozawiejskimi, są lepiej wyposażone w nowoczesny sprzęt gospodarstwa domowego, taki jak: zamrażarki, zmywarki do naczyń i urządzenia kuchenne oraz że relatywnie większa liczba rodzin wiejskich posiada ogrody i narzędzia do majsterkowania.

WPLYW AKTYWNOŚCI ZAWODOWEJ NA POZIOM I STRUKTURĘ KONSUMPCJI REALNEJ

Drugie badanie — przy zastosowaniu tych samych metod — przeprowadzono jednocześnie z badaniem, które już prezentowaliśmy. Sytuację gospodarstw chłopskich i tzw. dwuzawodowych porównywano z sytuacją gospodarstw domowych ludzi pracujących poza rolnictwem, ale mieszkających na wsi. Uzyskanie danych dotyczących ich konsumpcji pozarynkowej umożliwiło również porównanie poziomu i składu konsumpcji rzeczywistej obu grup. Dokonując analizy sytuacji socjoekonomicznej rodzin rolniczych czerpiących znaczną część dochodu z posiadanego gospodarstwa rolnego należy brać pod uwagę fakt, że rozróżnienie pomiędzy dochodami uzyskiwanymi z pracy członków rodziny poza gospodarstwem rolnym i „kapitałem pracy” wkładanym w gospodarstwo rolne ma charakter całkowicie arbitralny. Oba źródła dochodu można (i przeważnie tak się dzieje) wykorzystywać wymiennie. Koncentrowaliśmy uwagę na środkach dopływających (pieniądzach, dobrach użytkowych i konsumpcyjnych, czasie pracy), ważnych dla standardu materialnego rodziny. Za szczególnie interesujący uznaliśmy przepływ środków pomiędzy gospodarstwem domowym a gospodarstwem rolnym, któremu towarzyszyło rozdysponowywanie przychodów pieniężnych oraz przychodów w formie dóbr materialnych płynących z zatrudnienia członków rodziny poza gospodarstwem rolnym, a także zysków kapitałowych z procentów czy akcji na konsumpcję prywatną.

Dostępna statystyka nadal nie przynosi odpowiedzi na wiele pytań. Odnoszą się one szczególnie do:

- rzeczywistej wartości prywatnej konsumpcji przy korzystaniu z dochodów gospodarstwa rolnego i odpowiedniego podziału na koszty eksploatacji gospodarstwa rolnego i koszty utrzymania rodziny;

— sumy dochodów i osobistego udziału wszystkich członków rodziny w tworzeniu oraz wykorzystaniu tego dochodu, a także

— znaczenia tzw. „nieformalnej” działalności na rzecz utrzymania rodziny, chodzi tu na przykład o majsterkowanie czy pomoc sąsiedzką.

Tabela 4 pokazuje znacznie niższy średni poziom wydatków na konsumpcję rynkową (bez mieszkania) w gospodarstwie rolniczym w porównaniu z rodzinami pracowniczymi. Różnica ta była przeważnie większa dla rodzin zatrudnionych w rolnictwie w pełnym wymiarze. I znowu całościowy wynik dotyczący konsumpcji rynkowej przestania odmienne wyniki dla różnych kategorii wydatków.

Tabela 4. Wydatki na konsumpcję gospodarstw domowych rodzin rolniczych, dwuzawodowych i pracowniczych o średnim dochodzie zamieszkałych na wsi (średnia miesięczna z kwietnia i maja 1982 r.)

Kategoria konsumpcji	Wydatki w gospodarstwach domowych			
	rolniczych			pracowniczych n = 204
	częściowo zatrud. w rolnictwie n = 4	pracujących tylko w rolnictwie n = 16	razem n = 20	
	DM	DM	DM	DM
Wyżywienie	618,11	586,26	592,63	622,1
Ubranie i obuwie	229,86	263,84	257,05	263,02
Mieszkanie	1251,52	884,21	957,17	895,12
Elektryczność, gaz, opał	216,50	216,50	216,50	196,82
Potrzeby gospodarstwa domowego	433,15	214,46	258,20	304,35
Transport i komunikacja	291,38	241,93	251,81	361,32
Higiena osobista	42,73	27,57	30,60	45,95
Oświata i wypoczynek	178,94	225,91	216,52	315,32
Przedmioty osobiste	55,56	12,95	21,48	22,65
Razem konsumpcja bez wydatków na mieszkania	2066,23	1789,42	1844,79	2131,40
Razem z mieszkaniem	3317,75	2673,63	2801,96	3026,66

Źródło: badania własne.

Jak już wspomniano, w rodzinach rolniczych trudno jest precyzyjnie określić proporcje wydatków na koszty eksploatacyjne gospodarstwa rolnego i koszty utrzymania rodziny (prywatna konsumpcja). Dotyczy to w szczególności wydatków na wodę, kanalizację, opłat telefonicznych, paliwo, elektryczność i opał. Nie będziemy tutaj objaśniać metod oceny tych proporcji, zainteresowanych odsyłamy do cytowanej literatury specjalistycznej.

W gospodarstwach domowych rodzin rolniczych (szczególnie tych, których członkowie pracują tylko w rolnictwie) mniej wydaje się na jedzenie, napoje i tytoń niż w rodzinach spoza rolnictwa. Wynik ten obejmuje nie tylko rzeczywiste wydatki, ale także wartość szacunkową własnej produkcji ogrodniczej. Nie odnotowano istotnej różnicy w wydatkach na ubranie i buty. Wiarygodność tych wyników nie jest całkowita. Nie uwzględniono bowiem czynnika trwałości odzieży i obuwia (i związanej z tym sezonowości takich zakupów), a także wobec stosunkowo małej liczby gospodarstw rolniczych, które poddano badaniu. Nie bez znaczenia jest również fakt, że rejestry wydatków w tej grupie rodzin rzadko były prowadzone przez dłuższy okres. W porównaniu do swoich nierolniczych odpowiedników, w gospodarstwach rolniczych stwierdzono wyższy średni poziom wydatków na elektryczność, gaz i opał. Dla kontrastu gospodarstwa rolnicze charakteryzował znacznie niższy poziom wydatków na potrzeby osobiste domowników. Wyniki dla niektórych subkategorii należy uznać za niewiarygodne, z tego samego powodu, co wyniki odnoszące się do ubrania i butów.

Gospodarstwa rolnicze, szczególnie te, których członkowie pracują jedynie w rolnictwie, wydają średnio znacznie mniej na transport i komunikację niż gospodarstwa pracownicze. Wynik ten jest rezultatem dużo niższego poziomu wydatków na pojazdy i akcesoria; są to znowu wyniki niepewnej natury. Gospodarstwa pełnowymiarowe znacznie mniej wydają na kosmetyki, szampony i leczenie. W tej grupie rodzin jest także dużo niższy średni poziom kosztów oświaty i wypoczynku oraz odrobinę niższe średnie wydatki na zegary, zegarki i ozdobną biżuterię (artykuły osobiste).

Na wyniki dotyczące średniej wydatków bieżących rodzin rolniczych w dużym stopniu wpłynęły wysokie rezultaty dotyczące rodzin dwuzawodowych. W ten sposób nieznacznie niższy średni poziom wydatków w gospodarstwie w pełni rolniczym stał się częścią wyższej średniej poziomu wydatków na utrzymanie gospodarstw rolniczych jako całości. Wyniki wskazują na większy średni metraż mieszkań rodzin pracujących w rolnictwie (najem i wartość dzierżawy) i na większą proporcję rolniczych gospodarstw domowych posiadających i zajmujących mieszkania nie obciążone pożyczkami i prawdopodobnie korzystających z ulg podatkowych. Na ogół stwierdziliśmy, że w porównaniu do gospodarstw rolniczych wyższy średni poziom całkowitych kosztów konsumpcji prywatnej w pracowniczych gospodarstwach domowych uległ niewielkiemu obniżeniu, ale nie został wyeliminowany, nawet gdy weźmiemy pod uwagę wyższy średni poziom (zakładanych) wydatków na utrzymanie w gospodarstwach domowych rodzin rolniczych.

Zwróćmy teraz uwagę na znaczenie konsumpcji pozarynkowej w rolniczych i nierolniczych gospodarstwach domowych. Tabela 5 wykazuje, że rolnicze gospodarstwa domowe [które wydawały łącznie z zakładanymi kosztami produkcji ogrodniczej, wartości czynszu itp. DM 263 miesięcznie mniej niż gospodarstwa pracownicze] były w stanie w jakiś sposób skompensować sobie ten niższy poziom konsumpcji rynkowej (z uwzględnieniem ilości i jakości dóbr za daną cenę lub poziom wartości: *ceteris paribus*) przez większy udział własnej produkcji, świadczeń w naturze czy kapitału gospodarstwa rolniczego miesięcznej wartości.

Dalsza analiza — jak można było oczekiwać — ujawniła, że farmerskie gospodarstwa domowe w większym zakresie niż rodziny pracownicze czynią użytek z dóbr kapitałowych, a mniejszy z majsterkowania (dla własnej konsumpcji). Szczególnie łatwo zauważyć to można w grupie „Żywność, napoje, tytoń”. Trochę zaskoczyło nas odkrycie, że majsterkowanie zajmuje tak niską pozycję w działalności pełnych gospodarstw rolniczych, co szczególnie uderzyło w kategorii „potrzeby domu” (udokonalenie i remont pomieszczeń, wykonywanie różnych akcesoriów) i „transport” (naprawa i konserwacja pojazdów). Majsterkowanie wydaje się być traktowane jedynie jako hobby czy modne dziwactwo podlegające ciągłym zmianom. Przyzwyczajenia życiowe rodzin rolniczych okazują się być bardziej odporne na tego rodzaju zmiany społeczne. Hipotezę tę potwierdza fakt, że dwuzawodowe gospodarstwa domowe, prawdopodobnie wskutek zatrudnienia części swych członków poza rolnictwem, zajmują się majsterkowaniem nawet w odrobinę wyższym stopniu niż gospodarstwa pracownicze. Można założyć, iż większość czasu i energii rodzin rolniczych pochłania praca w gospodarstwie rolnym z uszczerbkiem dla konsumpcji prywatnej. Z drugiej strony jednak, czas i energia ludzi dwuzawodowych mogą być w równym, jeśli nie większym, stopniu ograniczone.

Średni miesięczny nakład czasu na zajęcia domowe członków rodziny był niższy w gospodarstwach rolniczych niż pracowniczych. Przyczyną było prawdopodobnie większe zużycie czasu i energii na działalność dochodową. Taką interpretację zdaje się potwierdzać dużo niższa średnia wartość (tzn. czasochłonność) zajęć domowych w gospodarstwach dwuzawodowych. Dwie alternatywne hipotezy: niższy stopień „perfekcji” w zajęciach koniecznych do wykonania w gospodarstwie rolnym oraz lepsze wyposażenie rodzin farmerskich w urządzenia oszczędzające czas i energię zostaną omówione później.

Rezultaty odnoszące się do koncepcji pozarynkowej zilustrowane w tab. 5 ujawniły wyższą (DM 284) średnią miesięczną wartość „konsumpcji realnej” w rodzinach pracowniczych w porównaniu do rodzin pracujących w rolnictwie. Różnica ta odzwierciedla jeszcze większą przepaść w odniesieniu do gospodarstw w pełni rolniczych. Tymczasem różnica między gospodarstwami pracowniczymi a dwuzawodowymi nie jest aż tak istotna.

Tabela 5. Rzeczywista konsumpcja w czteroosobowych rodzinach rolniczych i pracowniczych o średnich dochodach mieszkających na wsi (średnia z kwietnia i maja 1982 r.)

Kategoria konsumpcji	Konsumpcja rzeczywista								
	konsumpcja rynkowa Wydatki	nierynkowe źródła dochodów						ogółem	
		dobra — substytuty rynku			prace domowe	razem	udział w konsumpcji rzeczywistej		
		wyroby usługi własne (bez prac domow.)	świadczenia w naturze	prezenty					
		DM	DM	DM	DM	DM (h/mie- siąc)	DM		
5 a: gospodarstwa domowe rodzin rolniczych n = 20									
Wyżywienie	573,2	101,8	119,2	2,9	1606,9 (115)	1830,8	76	2404,0	34
Ubranie i obuwie	257,1	28,4	—	2,1	825,7 (59,2)	856,2	77	1113,3	16
Mieszkanie	171,6	654,8	—	—	680,9 (48,8)	1335,7	87	1507,3	21
Elektryczność, gaz, opał	216,5	—	—	—	1,5 (0,1)	1,5	1	218,0	3
Potrzeby gospodarstwa domowego	258,2	95,2	1,3	0,7	34,9 (2,5)	132,1	34	390,3	6
Transport i komunikacja	251,8	4,7	0,2	—	56,1 (4,0)	61,0	19	312,8	4,5
Higiena osobista	30,6	0,1	—	—	344,3 (24,7)	344,4	92	375,0	5
Oświata i wypoczynek	216,5	2,2	—	1,3	477,2 (34,2)	480,7	69	697,2	10
Przedmioty osobiste	21,5	10,0	—	0,2	0,7 (0,1)	10,9	34	32,4	0,5
Razem	1997,0	897,2	120,7	7,2	4028,2 (289)	5053,3	72	7050,3	100

Kategoria konsumpcji	Konsumpcja rzeczywista								
	konsumpcja rynkowa Wydatki	nierynkowe źródła dochodów						ogółem	
		dobra — substytuty rynku			prace domowe	razem	udział w konsumpcji rzeczywistej		
		wyroby własne (bez prac domow.)	świadczenia w naturze	prezenty					
DM	DM	DM	DM	DM (h/miesiąc)	DM	%	DM	%	
5 b: gospodarstwa domowe rodzin pracowniczych n = 204									
Wyżywienie	613,4	31,8	3,0	7,9	1686,5 (121)	1729,2	74	2342,6	32
Ubranie i obuwie	263,0	28,9	2,4	6,5	902,7 (67,7)	940,5	78	1203,5	16
Mieszkanie	136,7	523,9	6,5	17,7	634,4 (45,4)	1182,5	90	1319,2	18
Elektryczność, gaz, opał	196,8	—	—	—	1,7 (0,1)	1,7	1	198,5	3
Potrzeby gospodarstwa domowego	304,4	178,4	4,4	6,0	34,9 (2,5)	223,7	42	528,1	7
Transport i komunikacja	361,5	9,3	9,7	1,8	56,3 (4,0)	77,1	18	438,6	6
Higiena osobista	45,9	—	0,1	0,6	392,4 (28,1)	393,1	90	439,0	6
Oświata i wypoczynek	315,3	4,8	4,3	13,9	501,9 (36,0)	524,9	62	840,2	12
Przedmioty osobiste	22,7	—	—	0,4	0,8 (0,1)	1,2	5	23,9	0,5
Razem	2259,7	777,1	30,4	54,8	4211,6 (302)	5073,9	69	7333,6	100

Źródło: badania własne

Jakie znaczenie ma niższy poziom „konsumpcji realnej” (mierzonej sumą wydatków) w pełnych gospodarstwach farmerskich w porównaniu do gospodarstw pracowniczych? Czy oznacza to, że gospodarstwa pracownicze prezentują wyższy poziom życia lub też „doganiają” (przez rosnące wydatki) cieszące się wyższym standardem rodziny farmerskie? Inne pytanie to: w jakim stopniu rodziny farmerskie wyposażone są w materialne, oszczędzające czas urządzenia w porównaniu z rodzinami pracowniczymi i jak poziom wyposażenia wpływa na poziom egzystencji określony przez opisaną powyżej konsumpcję realną?

Z reguły poziom życia znajduje wyraźne odzwierciedlenie w warunkach mieszkaniowych rodziny: 85% rodzin rolniczych posiada własny dom (pracowniczych 71%). Wszystkie badane rodziny farmerskie mieszkały w jedno- lub dwurodzinnych domach (pracownicze 91%). Średnia powierzchnia mieszkalna rodzin rolniczych (135,5 m²) znacznie przewyższa powierzchnię mieszkalną w rodzinach pracowniczych (117,9 m²) i jest trochę wyższa niż w rodzinach dwuzawodowych. Wszystkie badane rodziny rolnicze miały do dyspozycji co najmniej jeden garaż (pracownicze 91%). Mieszkania rodzin farmerskich były trochę lepiej wyposażone w urządzenia sanitarne (wanna, prysznic, WC) niż gospodarstwa pracownicze. Jeżeli chodzi o wygody, takie jak centralne ogrzewanie czy telefon, to proporcje były mniej więcej zbliżone. Jak należało oczekiwać, stopień mobilności przestrzennej rodzin farmerskich był dużo mniejszy niż w rodzinach pracowniczych: 90% rodzin rolniczych, a 39% rodzin pracowniczych mieszkało 10 i więcej lat w jednej miejscowości.

Potencjał produkcyjny prywatnych gospodarstw domowych w relacji do konsumpcji realnej dóbr zależy częściowo od oszczędzających pracę i zapewniających wygody urządzeń technicznych pozostających do ich dyspozycji: 95% gospodarstw rolniczych ma specjalną spiżarnię do przechowywania produktów żywnościowych (pracownicze 9,3%); wszystkie badane gospodarstwa farmerskie posiadały chłodziarkę lub inne urządzenie do przechowywania żywności; 25% gospodarstw pracowniczych wykazywało ich brak; 80% rodzin rolniczych posiadało zmywarkę do naczyń (pracownicze — 38%); wszystkie rodziny rolnicze posiadały krajarki i miksery (pracownicze 92%). Również przyrządy do najsterkowania (maszyny, urządzenia, warsztaty) były trochę lepszej jakości w gospodarstwach farmerskich. Badane grupy rodzin były równie dobrze wyposażone w urządzenia do utrzymania i konserwacji odzieży (pralki, suszarki, żelazka, maszyny do szycia). Wszystkie badane gospodarstwa domowe rolników miały ogrody (pracownicze 78%), a 50% hodowało mniejsze zwierzęta — kurczaki, króliki (taką hodowlą zajmowało się 12% gospodarstw pracowniczych).

Sądząc na podstawie wykonywania wypieków czy gotowania ciepłych posiłków, gospodarstwa rolnicze wykazały wyższy stopień „perfekcji” w zajęciach domowych.

Wyniki badania gospodarstwa domowego znalazły potwierdzenie w zapisach „konsumpcji realnej” dotyczących niższego poziomu „działalności

nieformalnej” w gospodarstwach rolniczych. Jedynie członkowie 35% gospodarstw farmerskich zajmowali się w ciągu ubiegłych 12 miesięcy budową lub naprawą urządzeń gospodarskich (rodziny pracownicze 83%). W 15% gospodarstw farmerskich ich członkowie naprawiali lub obsługiwali w tym okresie urządzenia techniczne czy systemy zaopatrywania w wodę, energię itd. (pracownicze 77%). Tylko 5% zbudowało jakieś meble lub drobniejsze akcesoria, pracownicze 84%. Jeśli chodzi o naprawy pojazdów, uzyskaliśmy następujące wyniki: rolnicy — 35%, gospodarstwa pracownicze — 80%. Stwierdzono, że osobiste wzajemne usługi wśród członków rodziny (obcinanie włosów, pomoc w nauce) występowały regularnie w 20% gospodarstw rolniczych i 92% rodzin pracowniczych. Gospodarstwa dwuzawodowe były pod tym względem dużo bardziej aktywne niż rodziny w pełni rolnicze.

Krótkie podsumowanie wyników badań „konsumpcji realnej” unaocznilo znaczące różnice w sytuacji socjoekonomicznej i życiu (poziom konsumpcji realnej + środki utrzymania) rodzin rolniczych w porównaniu do gospodarstw domowych innych grup zawodowych (przykładem były tu rodziny pracownicze).

WPLYW RODZAJU AKTYWNOŚCI ZAWODOWEJ NA ŚRODKI UTRZYMANIA PRYWATNEGO GOSPODARSTWA DOMOWEGO

Dwa pierwsze badania zajmowały się środkami utrzymania prywatnych gospodarstw domowych i „konsumpcją realną” jako ich głównym wskaźnikiem. Nasza definicja „środków utrzymania” wskazuje wyraźnie, że obejmują one nie tylko czynności konsumpcyjne, ale także działania wytwórcze. Użytkowe funkcje gospodarstwa domowego decydują nie tylko o tym, jak wiele i jakie grupy dóbr zyskują preferencję, ale także jakie środki rodzina musi wykorzystać, aby te dobra uzyskać. Jak dotąd odróżniliśmy jedynie grupy rynkowych i pozarynkowych dóbr konsumpcyjnych. W aktualnie przeprowadzanym badaniu próbujemy określić nie tylko ilość i rodzaj spożywanych dóbr w grupach gospodarstw domowych o różnym zatrudnieniu, ale także typowe dla danej grupy zawodowej zasoby wykorzystywane przy zaspokajaniu spożycia (zasoby finansowe czerpane z wykonywanej pracy dochodowej, wkłady kapitałowe, zużycie czasu, wiedza i umiejętności domowników, przekazy, dobra środowiska naturalnego itp.).

Wyniki badania pilotażowego, opisane w poprzednim rozdziale, pomogą sformułować hipotezy, które zostaną sprawdzone w badaniu większej liczby gospodarstw domowych. Oprócz rodzin farmerskich, dwuzawodowych i pracowniczych badaniem obejmujemy pewną ograniczoną liczbę gospodarstw domowych prowadzących własny interes lub przedsiębiorstwo, ponieważ gospodarstwa farmerskie pod wieloma względami podobne są do tej ostatniej kategorii. Dalszym przedmiotem naszego zainteresowania pozostają sezonowe zróżnicowania zasobów wejściowych konsumpcji (szczególnie w gospodar-

stwach rolniczych). Rozszerzając czas trwania badania do jednego roku uzyskamy lepsze możliwości badania sezonowych odmian zasobów, a także średnio- i długoterminowych wydatków. Na koniec, opisane powyżej koncepcje i metody wykorzystane zostały w międzynarodowych badaniach porównawczych rolniczych i nierolniczych gospodarstw domowych. Katedra Socjologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu zapewniła nam, cenny dla nas, przepływ informacji w tej dziedzinie.

Tłumaczyła: *Lucyna Stetkiewicz*

LITERATURA

- Cecora J., *Standort und Lebenshaltung, Der Einfluss der Siedlungsstruktur auf die Lebenshaltung privater Haushalte*, Düncker und Humblot, Berlin 1985. Anglo- i francuskojęzyczne publikacje tych badań można uzyskać w Institut für Strukturforchung, FAL, Bundesallee 50, W—3300 Braunschweig, Germany.
- Cecora J., *Der Einfluss landwirtschaftlicher Erwerbstätigkeit auf die Lebenshaltung privater Haushalte* (w druku). Fragment opisu tego badania ukazał się pod tytułem *Agriculture — its effects on the level — of — living and sustistance technology of farming households*, artykuł na XIV Europejskim Seminarium Ekonomistów Rolnictwa, 3—5 września 1986, Rennes, Francja.
- Schulz-Borck H. i Günther H. J., *Untersuchung der Zeitverwendung landwirtschaftlicher Familien in Niedersachsen. Sonderheft 73 der Landbauforschung Völkenrode*, Braunschweig 1985.